

ПРИНЦИПИ ПРАВА: ОКРЕМІ ОНТОЛОГІЧНІ, ГНОСЕОЛОГІЧНІ ТА АКСІОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Не дивлячись на достатньо розроблену у сучасній юридичній літературі проблематику принципів права, окремі питання продовжують становити інтерес для наукової спільноти. Насамперед йдеться про практичне втілення у правову дійсність сучасних принципів права, які часто ще залишаються лише деклараціями, не пов'язаними з їх реальним буттям у суспільній практиці. Це, передусім, такі принципи як верховенство права, правової рівності учасників суспільних відносин, відповідальності держави перед суспільством за виконання своїх обов'язків, неприпустимість зворотної дії законів.

Перед тим, як безпосередньо звернутись до розгляду зазначеної проблематики, необхідно зупинитись на окремих аксіоматичних положеннях теорії права, оскільки останнім часом деякі з питань, пов'язаних з аналізом принципів права та їх ціннісним наповненням, розглядаються у літературі, зокрема, навчальній поза історичним контекстом, що з точки зору автора є некоректним [3, с. 149-150].

В першу чергу слід наголосити, що лише така категорія, як сутність права має всі ознаки атрибутивної характеристики цього феномену, тобто властива йому незалежно від тієї історичної епохи, в якій розглядаються окремі форми буття права. Принципи ж права натомість — тільки історична категорія, яка зазнає свого емпіричного наповнення залежно від просторо-часового етапу розвитку людства.

Якщо під сутністю права у більшості випадків розуміють примусовий порядок (правопорядок), то такі принципи права, як свобода, рівність та справедливість не можуть вважатися іманентними його властивостями, як це інколи зустрічається в літературі [1, с. 128-132].

І дійсно, вищезазначені принципи права з'явилися лише за часів буржуазних революцій і набули своєї фіксації в тогочасних деклараціях — відповідно американської та французької (американської Декларації незалежності 1776 р. та французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р.). А отже зазначені принципи права мають виразно історичний характер і віддзеркалюють, передусім, закономірності капіталістичного способу виробництва та відповідної йому політичної системи.

Розглянемо докладніше дію цих принципів у правовій системі України та їх соціальну цінність для громадян. Генетично первинним з цих принципів можна визнати принцип правової рівності, з появою якого імовірно слід пов'язувати формування таких принципів права як свобода та справедливість. Історична практика це підтверджує.

Так, праву давньогрецьких полісів та римської імперії відомі такі політико-правові категорії як свобода та справедливість, при цьому складові змісту категорії свободи, як зрозуміло, були елементами юридичного статусу тільки обмеженого кола осіб. І лише з виникненням на певному етапі історичного розвитку людства правової рівності всіх громадян могли з'явитися у якості загальної ознаки їх правового статусу такий принцип права як свобода та похідна від нього справедливість. Отже, проголошення формальної рівності громадян призводить до появи їх рівної свободи і, таким чином, до утвердження справедливості як всезагального правового принципу.

Разом з тим, слід мати на увазі, що правова рівність та похідна від нього правова справедливість не є завжди такими з точки зору моральної свідомості. Наприклад, хтось сильніший — хтось слабший, хтось більш освічений — хтось менше, хтось більш досвідчений — хтось навпаки тощо.

Такі протилежні за своїми психофізичними характеристиками стани різних громадян свідчать, що їх правова рівність — це юридична фікція, яка, тим не менш, є необхідною для функціонування, насамперед, капіталістичного способу виробництва.

Україна, як відомо, у 90-х роках минулого століття змінила свій соціально-економічний устрій: відмовилась від соціалізму та обрала шлях вільного ринку та плюралістичної демократії. Принцип правової рівності громадян начебто не зазнав суттєвої юридичної модифікації порівняно з соціалізмом (рівності громадян перед законом, один перед одним у цивільно-правових відносинах тощо), але його реалізація в економічній сфері призвела до великого соціального розшарування українського суспільства, його атомізації та автономізації, підвищення агресивності у ділових стосунках, у політичній сфері — у відчуженні влади від суспільства і, як наслідок, — зловживання владою своїми повноваженнями.

Як можна побачити, реалізація вищезазначеного правового принципу у суспільній практиці (не тільки України, але й інших пострадянських країн) містить серйозні негативні ефекти. Причина цього полягає саме у фактичній нерівності людей, які внаслідок різних своїх можливостей, наявності або відсутності моральних якостей досягають неоднакових успіхів в економічній або політичній сферах. Більш агресивні і менш порядні особи часто займають більш високі шаблі у суспільній ієрархії, аніж їх співгромадяни, не наділені такими якостями. І моральні аргументи тут зайві, оскільки ще К. Марксом було недвозначно доведено, що первинний капітал накопичується саме у такий спосіб. Причому державу окремі політики та бізнесмени використовують як засіб особистого збагачення. Таким чином, в сьогоденних умовах України (як, до речі, і в інших пострадянських країнах, які обрали капіталістичний шлях розвитку) теза про державу, як інструмент вирішення загальних справ, зазнає своєї зміни в бік задоволення, передусім, особистих інтересів політиків, які знаходяться при владі. Влада стає високорентабельним бізнесом і це нова реальність і нові виклики, з яким стикнулись суспільства цих країн.

Таким чином, принцип правової рівності, передусім, є вигідним (становить цінність) для більш підприємливих і активних, які, на жаль, не завжди правомірно використовують його в своїх егоїстичних цілях. Разом з тим, він залишає шанс для всіх інших здобути переваги у професійній діяльності, надаючи рівні стартові можливості.

Правовий принцип свободи як міри можливої поведінки, як зазначалось вище, є похідним від принципу правової рівності. Він означає, що будь-яка особа має можливість (свободу) діяти в тих межах, які вона одночасно визнає за всіма іншими. Справа як раз в тому і полягає, що виявивши неабиякі можливості в досягненні своїх цілей особа не заперечує, що будь-який інший громадянин діяв аналогічним чином для задоволення своїх інтересів. Але оскільки не всі мають однакові можливості як матеріальні, так і духовні в досягненні своїх цілей, то у вигравші залишається той, хто здійснив для цього більше необхідних дій.

Проблема лише в тому, що такі «активні» особи часто використовують неправові засоби для вирішення своїх проблем. Наприклад, давання хабару посадовій особі для залагодження своїх справ. Дивлячись на результати приватизації колишньої радянської народної власності, не можна не дійти висновку, що зазначена приватизація проходила не тільки у правовий спосіб.

Отже, такий принцип права як свобода може призводити до зловживання правом в руках громадян, позбавлених сумління. Він являє для них абсолютну цінність, оскільки дозволяє досягати своїх цілей, прикриваючись його дією. Сьогоднішній стан споживчого ринку України, зокрема, продуктів харчування — яскравий тому приклад, коли більшість продуктів, які споживаються, є не якісними. Господарюючі ж суб'єкти на спроби держави поставити під контроль їх виробництво, заявляють у відповідь про порушення свободи їх підприємницької діяльності.

Із зазначеного вище може скластися враження, що правовий принцип свободи у своєму практичному втіленні має тільки негативні риси. Між тим, здійснення правомірних дій у межах приписів норм права слід визнати позитивною реалізацією цього принципу. І більш того — вчинення дій поза межами правових приписів, тобто з їх порушенням, слід визнавати не здійсненням принципу свободи, а свавіллям, за яке для винних осіб повинна наступати невідворотна юридична відповідальність.

Принципи правової рівності та свободи є одними із складових принципу справедливості. Однак, слід розуміти, що найбільшого свого звучання вони набули в епоху зміни феодального ладу капіталістичним, коли активного демонтажу зазнали механізми рабства та станової належності, тобто сповна дістав свого наповнення їх гуманістичний зміст — всезагальна рівність та свобода. В сучасних умовах принцип справедливості здебільшого розуміється як відповідність винагороди чи покарання діянню особи [2, с. 224; 4, с. 239]. І це правильно, оскільки саме такий вимір справедливості є характерним для філософської методології: справедливість як пропорційність у наділенні різними благами та здійсненні покарання за винні дії [5, с. 650].

Як випливає з вищезазначеного, такі правові принципи як рівність, свобода та справедливість є історичними категоріями, зміст яких залежить від конкретної історичної епохи. Якщо рівність та свобода між обраними у рабовласницькому та феодальному суспільстві визнавалися справедливим поділом громадян та захищалися відповідним правовим примусом всіх інших, то вже у капіталістичну добу рівність та свобода усіх були новими ознаками справедливості, що не завадило ввести «нову» — соціальну справедливість внаслідок здійснення соціалістичної революції в Росії у 1917 р.

Отже, логічним є висновок що зміст таких принципів права як свобода, рівність та справедливість є історично мінливими категоріями, які залежать від існування фактичного правопорядку у тій чи іншій країні. Вказівка на фактичний правопорядок зроблена спеціально, оскільки, як показала практика функціонування української держави на протязі 20 років, принципи, що проголошені основоположними у її Конституції, у реальному житті зазнають своєї деформації, підкоряючись існуючому в реальному житті правопорядку.

Так, принцип верховенства права, який задекларований у ст. 3 Конституції України як базовий, всіяко порушується державою відносно своїх громадян. Між тим, саме права громадян, їх забезпечення з боку держави становить головний зміст цього принципу.

В свою чергу існуючий правопорядок, з точки зору автора, визначається трансцендентальним у праві, а саме: здійсненням права сили. Весь попередній період історії розвитку людства до етапу буржуазних революцій був прямим втіленням права сили, яке здійснювали домінуючі індивіди. І реальний правопорядок був дзеркальним відображенням практичного втілення цього принципу у суспільних відносинах. Із становленням буржуазних держав зазначений принцип зазнав своєї модифікації, перетворившись у право формальної рівності. Але як іманентна якість права він завжди зазнає свого відтворення у правовідносинах, коли контрагент у таких правовідносинах демонструє свою слабкість.

Так, наприклад, на сьогодні в Україні відсутнє громадянське суспільство. Причиною цього є те, що останнє з'являється на певному етапі свого розвитку, коли сформований середній клас, тобто існує економічно спроможний опонент державної влади. В умовах, коли громадянське суспільство ще не сформувалося, держава, відповідно до принципу права сили, здійснює своє панування у відносинах із суспільством, а тому права громадян масово порушуються. З цієї ж причини здійснюється волюнтаризм у правотворчій діяльності компетентних органів держави. Йдеться про досить поширену практику надання зворотної сили законам, особливо у сфері податкових правовідносин.

Як зазначалося вище, правовий принцип рівності сторін саме внаслідок здійснення права сили одним із контрагентів зазнає своєї деформації. Більш сильний диктує свою волю більш слабкому і держава, яка повинна опікуватись «загальним благом», тобто захищати більш слабого, не виконує своєї функції, оскільки сама в особі її посадовців є уособленням переваг таких індивідів (більш сильних) у політичній сфері. І це матиме продовження доти, доки та сторона, яка виявляє свою слабкість у взаємовідносинах з більш потужною, буде залишатись неспроможною конкурувати з нею на рівних. Аналогічне правило діятиме і відносно самого суспільства у його взаємовідносинах із державою.

Таким чином, очевидно, що принципи права не можуть діяти автоматично. Вони потребують повсякчасного свого наповнення у конкретних правових зв'язках та відносинах, які виникають у тому чи іншому суспільстві. В протилежному випадку вони будуть зазнавати своєї деформації згідно здійснення права сили — його дійсної першооснови.

Використана література:

1. *Общая теория права* / [под ред. В. К. Бабаева]. — Нижний Новгород: Нижегородское ВШ МВД РФ, 1993. — 544 с.
2. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права: [підручник] / О. Ф. Скакун. — Х.: Консум, 2001. — 755 с.
3. *Теория государства и права: курс лекций* / [под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько]. — М.: Юристъ, 2001. — 776 с.
4. *Теория государства и права* / [под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова]. — М.: НОРМА-ИНФРА, 1988. — 557 с.
5. *Философский энциклопедический словарь*. — М.: Советская энциклопедия, 1983. — 836 с.

Богиніч О. Л. Принципи права: окремі онтологічні, гносеологічні та аксіологічні проблеми.

У статті досліджується генеза принципів права, їх взаємозв'язок з атрибутивними властивостями права та їх цінність для суспільства. Пропонуються заходи з підвищення ефективності функціонування правових систем на базі вдосконалення механізмів дії правових принципів.

Ключові слова: принципи права, атрибутивні властивості права, право сили.

Богинич О. Л. Принципы права: отдельные онтологические, гносеологические и аксиологические проблемы.

В статье исследуется генезис принципов права, их взаимосвязь с атрибутивными свойствами права и их ценность для общества. Предлагаются меры по повышению эффективности функционирования правовых систем на базе усовершенствования механизмов действия правовых принципов.

Ключевые слова: принципы права, атрибутивные свойства права, право силы.

Boginich O. Legal Principles: Ontological, Epistemological and Axiological Issues.

The article examines the genesis of the legal principles, their interaction with the attribute properties of the law and society values. As an example, the thesis that the legal principles are the category that has historical content proves by such principles like legal equality, freedom, justice etc.

The principle of legal equality is seen to be a fundamental principle, which is associated with the existence of such legal principles as freedom and justice.

It is shown that the implementation of legal equality principle in transitional societies leads to social stratification as more active individuals (mostly due to the use of unjust means to achieve their goals), take higher level of social hierarchy. State in this regard does not perform its functions guarantor of the public interest because she is the personification of the benefits of such individuals in the political sphere.

The reason for this situation lies in the ontological manifestation that the law strength as it is. The latter is characterized as its transcendental property. There is no equality of parties (in fact, not legal) where always possible to manifest law strength like one contractor against the other. However, it is mentioned that the principle of legal equality has positive potential, which finds its expression in providing equal starting opportunities for all.

In addition it is given the analysis of legal principles as freedom and justice. The attention pays to both negative and positive aspects of these principles. Based on this conclusion on the historically volatile content of these principles, implementation of which in public practice is determined by the actual order.

Key words: legal principles, attribute properties of the law, the law of strength.